

KUR'AN'A GÖRE İNSANIN YENİDEN YARATILIŞI ANLAMINDAKİ İADENİN MÂHİYETİ

Ali Rıza Güneş

Öz

Bu makalede insanın yeniden diriliş mâhiyeti ele alınmaktadır. Öncelikle İslâm düşüncesindeki yeniden dirilişle ilgili üç görüşe yer verilmektedir. Bir konuda üç farklı görüşün bulunması, giderilmesi gereken bir problemin bulunduğu açısından incelenmektedir. Yeniden dirilişin mâhiyeti, tek unsurlu mu, iki unsurlu mu gerçekleşecektir? Tek unsurlu diriliş, insanın akıl-kalp dahil sadece bedensel şekilde topraktan yeniden dirilişini (iade) ifade etmektedir. İki unsurlu dirilişten maksatsa, insanın ruh-beden dirilişidir. Bu da ölmeyen ruhun, yeniden yaratılan bedene girmesi olarak biçimlenmiştir. Salt ruhsal diriliş görüşünün iade âyetleriyle ilgisinin olup olmadığına da değinilmektedir. Bu görüşler hem tefsir alanında hem de Kur'an ekseninde irdelenmiştir. Yeniden dirilişin mâhiyetini anlatan âyetler, *iade/meâd*, *ba's*, *inşây-ı âhire*, *halk-ı cedîd*, *ihyâ*, *hurûc ve haşir* gibi kavramlarla iki başlık altında tetkik edilmektedir. Konu, iki başlık altında incelenmektedir. Birinci başlıkta iadenin mâhiyeti konusu, doğrudan iade olayını anlatan âyetlerle ele alınmaktadır. İkinci başlıkta, iadenin mâhiyeti iadeyle çok yakın anlam ilişkisi olan kavramlarla harmanlanmakta; müfessirlerin, iade âyetlerinin yorumlarından Kur'an'a en yakın olanları tespit ve tercih edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İade, Ba's, Yeniden diriliş, Ruh, Beden.

THE NATURE OF THE RESURRECTION IN HUMAN RE-CREATION ACCORDING TO THE QUR'AN

Abstract

In this article, the nature of human resurrection is discussed. First of all, three views about the resurrection of Islamic thought are given. The existence of three different opinions on a subject is examined in terms of the presence of a problem that needs to be resolved. Is the nature of the resurrection unitary or binary? The purpose of the one-element resurrection is the only bodily resurrection (eadah) of man, including mind-heart, from the earth. What is meant by the two-factor resurrection is the soul-body resurrection of man. This is shaped as the immortal soul entering the re-created body. It is also mentioned whether the view of only spiritual resurrection is related to the verses of resurrection. These views have been scrutinized both within themselves and in the axis of the Quran. The verses describing the nature of the resurrection have been examined under two headings with concepts such as ma'ad, ba's, inshay-i âhire, khalk-ı jadîd, ihyâ, hurûj and eadah. As a result, it has been seen that the single element resurrection comes to the fore in the Quran. It is based on some narrations with the view of resurrection with two elements. Regarding the interpretation of the resurrection verses, it has been observed that the dominant understanding in tafsirs is based on the Qur'an.

Keywords: Recreation, Resurrection, Soul, Spirit, Body.

GİRİŞ

Dünya hayatında ayrılıkların en acısı olan ölümü müşahade eden pek çok insan, bu derin hüznünü yeniden dirilişe inanarak sevince çevirmeyi son derecede arzular. İnsanın, bilmediği ve görmediği gayp aleminde yaşayacağı yeniden dirilişi öğrenmesinin en emin yolu, hiç şüphesiz ki karanlıkları aydınlatan vahiydir. O, vahiyden aldığı ışıkla ve tabiatın tekrar tekrar dirilip yeşermesinden özüksediği ibretle geleceğe doğru emin adımlar atar. İnsan, kendisi gibi çok kıymetli bir varlığın yok olup gitmekten ancak yeniden dirilişe inanarak kurtulacağını ve böylece var oluşun nihaî anlamının bu şekilde tamamlanacağını kavrar.

Âhirete inanan insan, yeniden dirilişin mâhiyetini merak etmiştir. Yeniden dirilişin mâhiyeti nedir? Bu mâhiyet, ruhun bedene iadesinden mi, yoksa insanın bütün özelliğiyle yeniden yaratılmasından mı oluşmaktadır? Böyle bir soru, temelinde insanın mâhiyeti konusunu barındırmaktadır. İnsan ruh-beden diye iki ayrı unsurdan mı, yoksa aklı-kalbi dâhil tüm bedensel bütünlüğü anlatan tek unsurdan mı meydana gelmektedir. Ölüm, bir süreliğine ruh-beden ayrılığı mıdır, yoksa organizma bütünlüğünün geçici bir süre bozulması mıdır? İşte bu durumun doğurduğu zorunlu bir sonuç olarak ölümden yeniden dirilişe geçiş, insanın yapısal mâhiyeti açısından iki unsurlu mu yoksa tek unsurlu mu gerçekleşecektir?

Birçok İslâm âlimi, bu konuda zengin bir ilmî miras bırakmıştır. Fakat bu miras içinde yeniden dirilişin mâhiyetine yönelik çok farklı fikirlerin teşekkül etmiş olması düşündürücüdür. Özellikle kelâm ve felsefe âlimleri, birbirlerinden farklı düşünmüşler ve bunların görüşleri çeşitli tefsirlerde ve değişik eserlerde yer almıştır. Bu manada İslâm düşünce mirasından yeniden dirilişteki *iadenin* nasıl gerçekleşeceği hakkında genel olarak üç görüş tevârüs etmiştir. İslâm düşüncesinin teşekkül dönemine ait kelâmcıların bir kısmı, yeniden dirilişin sadece bütün bir bedenle gerçekleşeceğini ve nefis-i nâtika diye bir şeyin olmadığını, dolayısıyla ruhun da öldüğünü söylemektedir.¹ Bu görüştekiler, yeniden dirilişin tek unsurlu olarak gerçekleşeceğini kabul etmektedir. İslâm felsefecileri ise, dirilişin sadece ruhen gerçekleşeceği görüşündedir. Gazzâlî gibi pek çok âlimse dirilişin ruh-beden birlikteliğiyle gerçekleşeceğini düşünmektedir. Bu görüş, müfessirler arasında da yaygındır.² Bu grupta yer alanlar, Allah'ın, mahlûkatı diriltmek istediğinde,

¹ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'* (Kahire: y.y., 1955), 21-22 akt. Erkan Yar, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 218; Muhammed A'lâ b. Ali el-Fârûkî et-Tehânevî, *Keşşâfû ışılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* (b.y.: t.s.), "ba's", 1/1155-1156. Vecihi Sönmez, "İslam Düşüncesinde Ruh'un Ölümsüzlüğü Problemi", *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18/2 (Kış-2010), 176-227.

² Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. Seyyid b. Abdulmaksûd (Lübnan: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, t.s.), 4/229; İbn Kayyım, *Kitâbu'r-Ruh*, çev. Şaban Haklı (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 126-127; Tehânevî, *Keşşâf*, "ba's", 1/1155-1156; Yusuf Şevki Yavuz, "Ba's", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/98-100; Zübeyr Bulut, "Tusi'nin Filozof ve Kelamcı Olarak Savunduğu İki Farklı Haşir Anlayışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 15/2, (2017), 286; Ömer Faruk

aynen dünyada olduğu gibi, her bir ruh için birer beden yaratacağını ve ruhun da bu bedende tasarrufta bulunacağını söylemektedir.³ Böyle düşünenler, yeniden dirilişin iki unsurlu olarak gerçekleşeceğini kabul etmektedir.

Bu makalede⁴ kimi âlimlerin *latif cisim ve soyut cevher* dediği ölmeyen ruhun yeniden diriliş anında bedene gelip girmesi olarak şekillenen iade ile kimilerinin beden bütünlüklü diriliş dediği yaratılışın iadesi görüşlerinden hangisinin Kur'an'a uygun olduğu ele alınacaktır. Bunun yanı sıra salt ruhen diriliş anlayışının Kur'an'daki iadeyle ilgisinin olup olmadığına değinilecektir. Yeniden dirilişin mâhiyeti konusu, genellikle *meâd* başlığıyla kelâm ve felsefe alanında pek çok çalışmayla incelenmiştir. Konunun *iade* ismiyle tefsir alanında da incelenmesi ve farklı görüşlerden Kur'an'a en uygun düşenin belirlenmesi, bir vecibedir. Bu sebeple bu çalışmada iadeyle ilgili üç farklı yönde oluşmuş görüşlerin sebep olduğu karışıklığın giderilmesi hedeflenmektedir. Zira yeniden diriliş gibi çok önemli bir konuda iadenin mâhiyetine ilişkin mevcut kapalılığın Kur'an ekseninde çözülmesi girişimiyle insanın anlam yolculuğundaki istikametine bir nebze ışık tutulmuş olacaktır.

Kur'an'da yeniden dirilişi ve bunun şeklini anlatan pek çok âyet bulunmaktadır. Konu, ilgili âyetlerde genellikle *iade/meâd*, *ba's*, *inşây-ı âhire*, *halk-ı cedîd*, *ihyâ*, *hurûc ve haşir* gibi kavramlarla anlatılmaktadır. İade olayını konu bütünlüğü açısından hem iade kavramı hem de yeniden dirilişi anlatan diğer kavramlarla birlikte ele almak gerekmektedir. Bu kavramlar, ilgili âyetlerle incelenerek insanın yeniden yaratılışındaki⁵ *iade* olayının mâhiyeti ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu sayede Kur'an'da yeniden yaratılıştaki gerçekleşecek olan iade olayının, ruhun bedene iadesi şeklinde mi, yoksa öldükten sonra insanın her şeyiyle yeniden topraktan yaratılması biçiminde mi anlatıldığı belirlenmiş olacaktır.

1. İade/Meâd

Sözlükte *avdet*/عودة, bir şeyi ilk defa yaptıktan sonra ikinci kere yapmak, döndürmek, iade etmek, ölüp toprağa dönmek ve öldükten sonra hayata dönmek anlamlarında kullanılmaktadır.⁶ *İd*,

Yavuz, "Kur'an'a Göre İnsan Hayatı", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 10/29 (Güz 2006), 104. Hasan el-Eş'arî'nin (öl. 324-935-36), ruhun bedenle birlikte öldüğü bilinmektedir.

³ Tehânevî, *Keşşâf*, "Ba's", 1/1156. Mâtürîdî (öl. 333/944) de bu konuda başkalarına ait benzer görüşleri nakleder. (Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 3/316-317.

⁴ Bu makalenin oluşturulmasında yazının kaleme alınma tarihi itibarıyla bitme noktasına gelen "Kur'an'a Göre Hayat, Ölüm ve Yeniden Diriliş Süreci" adlı doktora tezimizden kısmen faydalanılmıştır.

⁵ 'Yeniden yaratılıştaki iade' sözünün kullanımı, kabre konma anlamındaki iadedden onu ayırmak içindir. Zira bazı ayetler, insanın ölüp kabre konması olayını da iade (toprağa dönüş) olarak anlatmaktadır. Örneğin, "Sonra sizi toprağa iade eder ve sonra oradan tam anlamıyla tekrar dirilterek çıkarır." Nûh 71/18.

⁶ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, "avd", thk. Mehdi-İbrahim (Dâru Mektebetü'l-Hilâl, t.s.), 2/217; Ebû Mansûr Muhammed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, "avd" (b.y.: Mevki' el-Verrâk, t.s.), 1/350, 351; İbn Sîde, *el-Muhassas*, "avd", 3/326; Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "avd" (Mısır: Dârü'l-âfâki'l-Arabiyye, 2002), 3/315; Ebü'l-Feyz el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*, "avd", thk. Komisyon (b.y.: Dârü'l-Hidâye, t.s.), 8/432, 442; Tehânevî, *Keşşâf*, "avd", 1/420.

her yıl tekrarlanan bayram anlamına geldiği gibi sürekli bitki bitiren dağ ağacına da denmektedir.⁷ Terim olarak *iade*, Allah'ın bir şeyi ilk defa yaratması gibi ikinci defa da yaratması demektir.⁸ Aynı kökten türeyen *meâd* ise her şeyin dönüp varacağı yer, âhiret anlamına gelmektedir.⁹

Kur'an'da yeniden dirilişteki *iade* olayı, genellikle “*iade edecek/يُعيد*” şeklinde ifade edilmektedir. فسيقولون من يعيدنا قل الذي فطركم اول مرة “*Diyecekler ki: Bizi önceki hâlimize iade edecek/döndürecek kimmiş? De ki: Sizi ilk defa yaratan kimse!*”¹⁰ âyetindeki “*iade edecek*” ifadesinin anlamı hakkında kimi müfessirler, “Öldükten sonra bizi diri hale kim getirecek?”¹¹ ve “Ölüp de taş, demir vb. haline geldikten sonra bizi kim yeniden yaratacak?”¹² anlamı vermektedirler. Bu âyette yer alan, “*De ki: Sizi ilk defa yaratan!*” cevabını Taberî (öl. 310/923), “Sizi ilk defa yaratan, iade edecek/tekrar yaratacak.”¹³ şeklinde açıklamaktadır. Râzî (öl. 606/1210), ölüye hayatı iade edecek kimsenin, bu hayatı ölü cisimlere ilk defa veren kimse olduğunu söylemektedir.¹⁴ Böylece o, burada *iade* olayını, ölüp çürüyen insanın kıyamet günü tekrar yaratılarak diri bir hale getirilmesi olarak açıklamış olmaktadır. İbn Kesir (öl. 774/1374) de bunu, ilk yaratışta hiçbir şey değilken insanı yaratan Allah'ın, onu taş, demir vb. olduktan sonra da diri insan olarak tekrar yaratacağı/iade edeceği biçiminde yorumlamaktadır.¹⁵

İnsanın ilk ve ikinci yaratılışını karşılaştırmalı olarak anlatan âyetler, asıl itibarıyla Allah'ın kudretine vurgu yapmakta ve ilk yaratmaya gücü yetenin, ikincisine de gücünün yeteceğini söylemektedir.¹⁶ Durum böyle olmakla birlikte *iade* âyetleri ilk yaratmanın topraktan olduğunu göz önüne sermekte ve böylece ikinci yaratmanın da bunun gibi gerçekleşeceğini ortaya koymaktadır.¹⁷

Müfessirlerin, insanın ilk yaratılışını, ölümünü ve yeniden dirilişini anlatırken kullandıkları *fena/فناء* ve *icâd/إيجاد* kelimeleri, bu sürecin, özellikle de yeniden dirilişin mâhiyetini açıklayan önemli ipuçlarını vermektedir. Kimi müfessirler, un-ufak olmuş ölünün tekrar hayat bulması için insanın içine “ruhun yaratılıp/إيجاد الروح” konacağından bahsetmektedir.¹⁸ Bu örnekte “*إيجاد الروح*” ifadesi, ölmemiş ruhun bedene gönderilmesini değil, yeniden yaratılan insanın aynı zamanda

⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “avd”, 8/439.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “avd”, 3/315; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, “avd”, 8/834; M. Sait Özervarlı, “Mebde ve Meâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/211-212.

⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “avd”, 3/315.

¹⁰ el-İsrâ 17/51.

¹¹ Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib, *Tenvîrü'l-mikbâs min tefsîr-i İbn Abbas* (b.y.: Mevki-ı't-tefâsir, t.s.), 1/299; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl*, thk. Abdurrezzâk Mehdî (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs. t.s.), 2/628. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003), 2/260.

¹² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2000), 17/465.

¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/465-466.

¹⁴ Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1981), 1/2819.

¹⁵ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddin Ömer İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed (b.y.: ed-Dâru't-tayyibe, 1999), 5/85.

¹⁶ Bk. Ebü Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, thk. Yâsir, Riyad: Dâru'l-vatan, 1418/1997), 3/248.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/40, 266, 10/120; Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 23/28, 1/3186; Ebü Hafs Ömer b. Ali İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998), 12/306.

¹⁸ Celâleddin Suyûtî - Celâleddin Mahallî, *Tefsîrü'l-Celâleyn* (Kahire: Dâru'l-hadis, 1998), 1/371.

canlılığının (ruh) da tekrar yaratılmasını (iade) göstermektedir. İbn Abbas da (öl. 68/687-688), insanın ölümünden sonra ruhun yenileneceğinden bahsetmektedir.¹⁹ Buradaki ruhun yenilenmesi olayının, ruhun ruhlar âleminde gelip bedene tekrar girmesi gibi anlaşılması bir ölçüde mümkün zannedilebilse de aslında canlılığın/hayatın yenilenmesi olarak anlaşılması daha uygun gözükmektedir. Çünkü İbn Abbas, burada yenilenen şeyin ruh olduğunu söylemektedir. Onun, ayrıca pek çok örnekte ruhu, canlılık anlamında kullandığı bilinmektedir.²⁰

Yeniden yaratılmayı anlatan *ibdâ* ve *iade* âyetlerinden birinde de *إِنَّهُ هُوَ يُبْدِي وَيُعِيدُ* “O, ilkten yaratan ve iade edecek/yeniden yaratacak olandır.”²¹ buyrulmaktadır. Taberî, bu âyetteki ilkten yaratıp sonra iade edilme olayına iki anlam verildiğini söylemektedir. Birincisini, Allah’ın insanları ilkten yarattığı, öldürdükten sonra kıyamet günü dirilterek ölüm öncesi hallerine iade edeceği şeklinde açıklamaktadır. İkincisini, bazılarının, azabın başlayıp tekrarlanması olarak açıkladığını söylemektedir.²² Sem’ânî (öl. 562-1166), iade kelimesine öldükten sonra ba’s etme anlamı vermektedir.²³ Râzî, bu âyetle ilgili olarak Taberî’nin açıklamasına benzer bir izah getirirken öldürme için “onları fâni kılar/يُفْنِيهِمْ” ifadesini, diriltme için de “onları diri hallerine iade eder/يُعِيدُهُمْ”²⁴ cümlesini kullanmaktadır. İbn Kesir, bu âyeti, “Beni O öldürür ve diriltir.”²⁵ âyetiyle açıklamaktadır.²⁶ Bu müfessirlerin, ilgili âyetleri açıklarken kullandıkları *mevt* ve *fenâ* kelimelerinin, insanın her bakımdan öldüğünü, *icâd* ve *iadenin* de insanın tamamen yeniden diriltileceğini gösterdiğini söylemek mümkündür. Zira âyette ölen ve dirilen insan, “ben” olarak anlatılmakta ve başka herhangi bir unsura yer verilmemektedir.

Yeniden dirilişin mâhiyetini anlatan, *إِنَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ* “Allah, mahlûkatı ilkten yaratır ve sonra onu iade eder/tekrar yaratır.”²⁷ gibi âyetlerdeyse iade edilen nesne, “الْخَلْقُ” şeklinde açıkça geçmektedir. Bu grup âyetler, insan dahil tüm evrenin nasıl tekrar yaratılacağından bahsetmektedir. Tefsirlerde insanla birlikte tüm mahlûkatın/الْخَلْقُ ilkten yaratılması ve bu yaratmanın iadesi/yeniden gerçekleştirilmesi olayının mâhiyeti, genellikle insan dünyada hiçbir şey değilken nasıl topraktan yaratıldıysa âhirette de bunun gibi topraktan yeniden yaratılacağı şeklinde açıklanmaktadır. Ölü ve diri olmanın süreci; “önce diriltir, sonra öldürür, sonra da yeniden diriltir.”²⁸ şeklinde anlatılmaktadır. Ebû Hayyân (öl. 745-1344), ilk yaratmayı *neş’et-i ulâ* ve *iadeyi* de kabirlerden

¹⁹ İbn Abbas, *Tenvîrû’l-mikbâs*, 1/299.

²⁰ İbn Abbas, *Tenvîrû’l-mikbâs*, 1/429, 2/87.

²¹ el-Burûc 85/13.

²² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 24/345. Neseî, ilk manayı vermektedir. Ebû’l-Berekât Abdullâh en-Neseî, *Tefsîrû’n-Neseî*, thk. Mervân Muhammed (Beyrut: Dârü’n-nefâis, 2005), 4/267.

²³ Sem’ânî, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 3/545.

²⁴ Râzî, *et-Tefsîrû’l-kebîr*, 1/4715.

²⁵ eş-Şuarâ 26/81.

²⁶ Ebû’l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, Thk. Mahmut Hasan, Medine: Dârü’l-fikr, 1414/1994, 6/147.

²⁷ Yûnus 10/4; en-Neml 27/64; el-Ankebût 29/19; er-Rûm 30/11, 27. Ayrıca bk. “Deki: Allah’a eş koştuklarımız içinde mahlukatı ilkten yaratan ve bu yaratmayı iade edecek/yeniden yapacak herhangi biri var mı? Deki: Allah, mahlukatı ilkten yaratır ve bu yaratmayı iade eder/tekrarlar.” Yûnus 10/34.

²⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/20; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Esat Muhammed (Sayda: el-Mektebetü’l-Asriyye, t.s.), 6/1926, 1951.

diriltme olarak izah etmektedir.²⁹ Bu âyetlerdeki ölüm -önceki iade âyetlerinin açıklamasında olduğu gibi- *fenâ* fiiliyle anlatılmaktadır.³⁰ İade olayının da kıyamet günü Allah'ın tekrar *ol* emriyle gerçekleşeceği belirtilmektedir.³¹ Buna göre iadenin mâhiyetinin, ruh-beden ayrımı yapılmaksızın bütün olarak *fenâ* bulan/ölen insanın bütün olarak *tekrar yaratılması* olduğu anlaşılmaktadır.³²

Kabirlerden çıkma ve mahlûkatın iadesi olayı, genellikle *hurûc-ba's-ihyâ* kelimeleriyle tefsir edilmektedir.³³ Aynı zamanda yeniden dirilişe ilgili, “Sizler ölü haldeydiniz de biz, sizi dirilttik. Sonra öldürüp yeniden dirilteceğiz.”³⁴ gibi âyetler, bu konuya delil olarak sunulmaktadır.³⁵ Görüldüğü gibi bu âyetlerde iade, insanın ilk defa yaratılışı gibi tekrar yaratılacağı anlamında geçmektedir ve ruh-beden ayrımı yapılmamaktadır.

Ebû Hayyân'a göre söz konusu iade, insanın yaratılıp halden hale geçmesi olarak da yorumlanmıştır.³⁶ Bunun keyfiyeti; doğmak, yaşamak, ölmek ve yeniden dirilmek olarak anlaşılmaktadır. Bu halden hale geçme olayının, dünyada insan bedenindeki hücrelerin her an ölmesi ve yerlerine diri hücrelerin gelmesi şeklinde düşünülmesi, konumuz dışındadır. İlgili âyetlerin bağlamlarındaki *ikinci yaratmanın birincisinden daha kolay olması, hesap yerine dönüş ve orada mükâfat verilmesi* karineleri, söz konusu iadenin kıyamet günü dirilişte yaşanacağını göstermektedir. İnkarcıların, yeniden yaratılışı inkâr etmeleri de bunu teyit etmektedir.³⁷ Zira iade âyetleri,³⁸ inkarcıların çürümüş ölümlerinin yeniden yaratılmayacağı iddialarına, onu topraktan ilk yaratmanın tekrar yaratacağı cevabını vermektedir.³⁹

Râzî, insan dahil bütün mahlûkatın yeniden yaratılmasıyla ilgili âyetlerde ilk yaratmaya/الإيجاد gücü yetenin, onu tekrar iade etmeye öncelikle gücü yeteceğini vurgulamakta ve bu âyetlerin çoğunlukla *neşir* ve *haşir* olayını anlattığını belirtmektedir.⁴⁰ Râzî, “O, takdir edip hidâyet edendir.”⁴¹ âyetini açıklarken de insanın ruh ve bedenden oluştuğunu, bu kapsamda yaratmanın

²⁹ “وإعادته هو البعث من القبور” Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2003), 6/13.

³⁰ “ثم يعيده كهيئته قبل أن يفنيه” Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/85, 19/486; 20/21, 79, 91-92; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/8, 40.

³¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/266; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmîatü'ümmi'l-kura, 1409), 5/55; Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 1/3577; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/585.

³² Bu konuya genel bir yaklaşım için bk. Yavuz, “Kur'an'a Göre İnsan Hayatı”, 104.

³³ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/81; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/403, 8/128, 8/259; Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Bahrü'l-Ulûm*, thk. Mahmûd Mataracı (Beyrut: Dârü'l-fikr, ts.), 2/104; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/481; Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 1/2328; Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1983), 21/36; *Ibn Kesir*, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 6/311.

³⁴ *el-Bakara* 2/28. Ayrıca bk. *er-Rûm* 30/19, 25; *ez-Zuhruf* 43/11.

³⁵ Bk. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/40, 4/381, 392, 402, 8: 264, 9/150, 152.

³⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/13.

³⁷ *Yûnus* 10/4; *er-Rûm* 30/11, 27. Bk. Mukâtil, *Tefsîr*, 2/81, 515; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/351.

³⁸ *el-İsrâ* 17/49-51; *Yasin* 36/78-81.

³⁹ Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/54, 351, 7/117.

⁴⁰ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 1/277, 278, 2328, 3000, 3471, 3532, 3571, 3577, 3614.

⁴¹ *el-A'lâ* 87/3.

bedenle ve hidâyetin de ruhla alakalı olduğunu söylemektedir.⁴² O, bu yorumunda *ruh-hidâyet* ilişkisi kurmakta, fakat ölmeyen ruhun bedene iadesine değinmemektedir. Dolayısıyla iade âyetleri, her iki yaratma olayının topraktan olacağını söylemekte ve ölmeyen ruhun bedene iadesine yer vermemektedir.⁴³ Birçok müfessir de ilgili âyetleri bu doğrultuda yorumlamakla beraber bazı müfessirler bu konuda ruhun bedene iade edileceğini düşünmektedir. Ancak bunların, yorumlarını herhangi bir âyete değil, çok sınırlı sayıdaki rivâyetlere dayandırdıkları görülmektedir.⁴⁴

Felsefeciler, yeniden dirilişin bedenle değil, ruhla gerçekleşeceğini iddia etmektedirler.⁴⁵ Oysaki bu konuda âyetler; insanın topraktan yeniden çıkartılacağı,⁴⁶ kemiklerin parmak uçlarına kadar eski haline getirileceği,⁴⁷ merkat denen toprakta yattığı,⁴⁸ mezarda toprağın ölüyü yiyip tükettiği,⁴⁹ kabirlerin içindekileri dışına çıkaracağı⁵⁰ ve ilk defa yaratıldığı gibi yeniden yaratılacağı⁵¹ olaylarını anlatmaktadır. Mahşer ve sonrasında da deriler, eller vb. organların şahitlik yapacağı, ağızlara mühür vurulacağı, cennet meyveleri yeneceği, baş ağrıtmayan içeceklerin içileceği, cehennemdekilerin derilerinin ateşle dağlanacağı gibi pek çok detay olay, insanın âhirette dünyadaki gibi bir bedene sahip olarak yaratılacağını göstermektedir. İnsan organizmasına ait bu kadar açık ifadelerin, simgesel anlatımla yorumlanarak salt ruhen dirilişi savunmak, ilgili âyetlerdeki organlarla ilgili anlamın buharlaşması demektir. Pek çok İslâm âlimi de salt ruhen dirilişi Kur'an'a uymadığı gerekçesiyle reddetmiştir.⁵²

2. İadeyi Anlatan Diğer Kelimeler: Ba's, İnşây-ı Âhire, İhyâ, Hurûc ve Haşır

Kur'an'da yeniden diriliş olayı, iade dışında başka kelimelerle de anlatılmaktadır. Tefsirlerde bu kelimeler ve kavramlar iç içe geçmiş olarak açıklanmaktadır. İadenin mâhiyetini Kur'an'ın geniş yelpazesinde görebilmek, bu kavramlara belli oranda değinmeyi gerektirmektedir.

Ba's/بعث sözlükte, bir kimseyi göndermek, uyandırmak, teşvik etmek ve öldükten sonra kabirlerden diriltmek anlamlarına gelmektedir.⁵³ Terim olarak ba's, "kıyamet gününde Allah'ın âhiret hayatını başlatmak üzere ölüleri yeniden canlandırması, onları kabirlerinden çıkararak hayata göndermesidir."⁵⁴ İlk dönem müfessirlerinden bazıları, ba's âyetlerinin pek çoğunu doğrudan

⁴² Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, 1/2368.

⁴³ Benzer bilgi için bk. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1987), 235-236.

⁴⁴ Bk. İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 3/284. İlgili rivâyet, 85. dip notta gelecektir.

⁴⁵ Mahmut Kaya, *Felsefe ve Ölümler Ötesi* (İstanbul: Klasik, 2013), 11-12.

⁴⁶ Taha 20/55. ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ إِخْرَاجًا. "Sonra sizi toprağa iade eder ve sonra oradan tam anlamıyla tekrar diriltilerek çıkarır." Nûh 71/17-18.

⁴⁷ el-Kıyâme 75/4-5.

⁴⁸ Yâsîn 36/52.

⁴⁹ Kâf 50/3-4.

⁵⁰ el-İnfîtâr 82/4;

⁵¹ el-En'âm 6/94; el-A'râf 7/25, 57; el-Kehf 18/48; er-Rûm 30/19; ez-Zuhuf 43/11.

⁵² Bk. Yavuz, "Ba's", 5/ 98-100.

⁵³ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, "ba's", 1/269.

⁵⁴ Yavuz, "Ba's", 5/ 98-100.

topraktan yaratılma olarak yorumlamaktadır ve ruhu bundan istisna etmemektedir.⁵⁵ Ölülerin mutlaka diriltileceğini ifade eden âyetteki “تُبْعَثُونَ”⁵⁶ fiiline, tefsirlerin çoğunda öldükten sonra dirilmek anlamı verilmektedir.⁵⁷ Bu kaynaklarda “مِنَ الْبَعْثِ”⁵⁸ ifadesine genellikle bedensel dirilmeyi andıran bir anlam verilmektedir.⁵⁹

Diğer taraftan “ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ”⁶⁰ *“Sonra sizler, kıyamet günü yeniden diriltileceksiniz.”* âyetindeki dirilişin mâhiyetini bazı müfessirler, ruhların bedenlere üfleneceği veya döndürüleceği şeklinde açıklamaktadır.⁶¹ *“Ölüleri Allah diriltir.”*⁶² âyetinin “يُبْعَثُهُمْ” fiilini açıklama bağlamında bir sahabînin, öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden birine karşı ruhun [bedene] gönderileceğine dair yemin ettiğini anlatan bir rivâyete yer verilir. Taberî ve Râzî, bu âyetin tefsirini yaparken ruh-beden ilişkisi kurmaktadır.⁶³

Haşir olayının ruhun bedene gönderilmesiyle gerçekleşeceğini söyleyen âlimler,⁶⁴ İslâm filozoflarının cismanî haşri inkâr ettiği⁶⁵ iddiasına cevap vermek üzere dirilişte ruhun bedene iade edileceğine dair birçok delil sunarlar. Aslında onların kullandığı bu delillerinin tamamının⁶⁶ içinde ölmeyen ruh (*nefs-i nâtika*)⁶⁷ anlayışı bulunmamaktadır. Bu durum, bir gerçeği gözler önüne sermektedir. Bu gerçek, onların bu konuyu ispat için sundukları topraktan, nutfe ve ceninden yaratılış örneklerinin tamamının,⁶⁸ Kur'an'ın bedensel diriliş örnekleri olmasıdır. Kur'an'ın da kıyamet günü beden bütünlüğüyle diriliş dışında ölmeyen ruhun bedene gelip girmesi şeklinde bir dirilişten bahsetmemesi, bu gerçeği teyit etmektedir.

Buna benzer başka bir husus da *“Biz, ölüp toprak olduktan sonra yeniden diriltileceğiz, öyle mi? Böyle bir dönüş, çok uzak bir ihtimaldir! dediler. Evet, biz, yerin onları nasıl yiyip tükettiğini çok iyi bilmekteyiz.”*⁶⁹ âyetinde geçmektedir. Bu âyette toprağın, ölüyü yiyip bitirdiği, fakat ruh gibi bir varlığı asla istisna etmediği görülmektedir.⁷⁰ Mâtürîdî de konuyu, toprağın bedeni

⁵⁵ İbn Abbas, *Tenvîrû'l-mikbâs*, 2/74; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 1/57, 4/1285, 5/1435; Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, 2/409, 421, 4/66, 6/305.

⁵⁶ “زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ” et-Teğâbün 64/7.

⁵⁷ İbn Abbas, *Tenvîrû'l-mikbâs*, 2/89; Mukâtil, *Tefsîr*, 3/368; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/418; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/35-36.

⁵⁸ “يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ” el-Hâc 22/5. Ayrıca bk. er-Rûm 30/56.

⁵⁹ İbn Abbas, *Tenvîrû'l-mikbâs*, 1/346, 2/2; Muhammed el-Emîn b. Muhammed eş-Şinkîti, *Eḍvâ'ü'l-beyân fi îzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, (b.y. t.s.), 23/23-24.

⁶⁰ el-Mü'minûn 23/16.

⁶¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/424; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 16/108; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/424; Muhammed b. Muhammed Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, t.s.), 9/159.

⁶² “وَالْمَوْئِي يُبْعَثُهُمُ اللَّهُ” el-En'âm 6/36. Ayrıca bk. el-Mücâdele 58/6, 18.

⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/203; Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 1/1773.

⁶⁴ *Tehânevî, Keşşâf*, “Ba's”, 1/1155.

⁶⁵ *Tehânevî, Keşşâf*, “Ba's”, 1/1155.

⁶⁶ Bk. Âlûsî, *Râhu'l-me'ânî*, 23/56; *Tehânevî, Keşşâf*, “Ba's”, 1/1156.

⁶⁷ Bk. Âlûsî, *Râhu'l-me'ânî*, 1/12903, 12905; 23/59.

⁶⁸ Bk. Yavuz, “Ba's”, 5/98-100.

⁶⁹ Kâf 50/3-4.

⁷⁰ Ruhun ölümsüzlüğü olsaydı bu, toprağın insanı yiyip tüketmesi anlatımına uymazdı.

çürütmesi şeklinde açıklamaktadır.⁷¹ Bu âyetten insanın ruhu ve bedeniyle beraber öldüğü anlaşılmaktadır. Zira bu tür âyetlerde geçen “siz” ve “onları” zamirleri ile “nefis”⁷² kelimesinin, bütün bir insanı anlattığı ve farklı bir unsuru istisna etmediği anlaşılmaktadır.

Özetle bazı müfessirler, ba’s olayını ruhun bedene iadesi şeklinde yorumlamakta, bazıları da böyle bir olaya değinmemektedir. Yeniden dirilişi anlatan ba’s âyetlerinde⁷³ çürüyüp toz-toprak olmuş bedenın yeniden yaratılıp diriltileceğinin anlatıldığı görülmektedir. Böylece ba’s âyetlerinin ana karakterinin, insanın yeniden topraktan yaratılacağını, kabirden diriltilip çıkarılacağını ortaya koyduğu ve dolayısıyla bu âyetlerden hiçbirinde ölmeyen ruhun ruhlar âleminde gelip bedene iade edileceğinden bahsedilmediği görülmektedir.

Inşây-ı âhire ve neş’et-i uhrâ/النشأة الأخرى Kur’an’da, insanın ikinci defa yaratılmasını anlatmaktadır.⁷⁴ Bu âyetlerden birinde, “Öldükten sonra tekrar diriltiş, elbette O’na aittir”⁷⁵ buyrulmaktadır. Tefsirlerin birçoğu, bu neş’et-i uhrâ âyetini ölmüş insanın yeniden diriltilmesi olarak açıklamakta ve bu açıklamaya ruhun iadesi diye bir olayı katmamaktadır. Onlar, bu âyeti *ba’s* ve *halk-ı cedîd* âyetleriyle bağlantılı olarak açıklamaktadırlar.⁷⁶ Râzî, Kurtubî (öl. 671/1273), Şevkânî (öl. 1250/1834) ve İbn Âşûr (öl. 1973) ise bu âyeti ruhun bedene iadesi görüşüne delil olarak getirmişlerdir.⁷⁷ Fakat hiçbir âyette ruhun yeniden yaratılan bedene iadesi ve üflenmesi geçmemektedir.⁷⁸

Canlı olma anlamına gelen *hayy/حي* kelimesi, if’âl babında ihyâ mastarıyla dünyada dirilme olaylarını anlatmasının yanı sıra âyetlerde kıyamet günü insanın yeniden diriltilmesi olayını da ifade etmektedir. Odak anlamı hayat verme, diriltme ve canlandırmadır. Kur’an’da her iki dirilişi anlatan *hayy* kelimesi,⁷⁹ tefsirlerde genellikle *iade*, *ba’s*, *halk*, *inşâ* ve *neşir* gibi kelimelerle

⁷¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/345.

⁷² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Beyrut: Dârü’l-fikr, 1994), “Nefis”, 881-885.

⁷³ el-Bakara 2/56; el-En’âm 6/36; el-A’râf 7/14, 167; Hüd 11/7; el-Hicr 15/36; en-Nahl 16/21; el-İsrâ 17/49; Meryem 19/15, 33; el-Hâc 22/5,7; el-Mü’mînün 23/16, 82, 100; eş-Şuarâ 26/87; en-Neml 27/65; Lokmân 31/28; er-Rûm 30/56; Yâsîn 36/52; es-Sâffât 37/16; Sâd 38/79; el-Vâkıa 56/47; el-Mücâdele 58/6, 18; et-Teğâbün 64/7; Cin 72/7; el-Mutaffifîn 83/4-6.

⁷⁴ el-Ankebût, 29/20; en-Necm 53/47; el-Vâkıa 56/60-62.

⁷⁵ en-Necm 53/47. Ayrıca bk. el-Ankebût, 29/20; el-Vâkıa 56/60-62.

⁷⁶ İbn Abbas, *Tenvîrü’l-mikbâs*, c. 2/54; Mukâtil, *Tefsîr*, 3/294; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 22/548; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhît*, 8/165; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 7/467; Nesefî, *Tefsîrü’n-Nesefî*, 4/158; Ebüssuûd, *İrşâd*, 8/164; Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, 27/69.

⁷⁷ Râzî, bu ayeti şöyle açıklamaktadır: “فجعل نفخ الروح نشأة أخرى كما جعله هنالك إنشاء آخر” (Râzî, *et-Tefsîrü’l-kebîr* 14/259); Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Berdûnî (Kahire: Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1964), 17/118; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*. Beyrut: Dârü’l-kelimi’t-tayyib, 1994), 5/165; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, (Tunus: Dârü Sahnûn, 1997), 30/144.

⁷⁸ İlk yaratılıştaki ruh üflemenin mâhiyeti, İbn Abbas gibi önemli müfessirler tarafından Allah’ın “*ol der oluverir*.” âyetiyle açıklanmıştır. el-Bakara 2/117; Âl-i İmrân 3/47, 59) emri şeklinde açıklanmaktadır. (İbn Abbas, *Tenvîrü’l-mikbâs*, 1/19, 59, 61, 320)

⁷⁹ وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ Hac 22/66. Ayrıca bk. el-Bakara 2/28; Mü’min 40/11.

açıklanmıştır.⁸⁰ Ölülerin yeniden ihyâ edileceğini anlatan âyetlerden,⁸¹ ölmüş olan insanın, bedenine ait tüm varlığıyla yeniden yaratılmasından bahsettiği anlaşılmaktadır. İhya kavramında da ölmeyen ruhun bedene girerek onu diriltmesi gibi bir anlamın bulunmadığı görülmektedir.

Hurûc/حروج, bitkilerin topraktan çıkmasını, buluttan su çıkmasını, annenin bebek doğurmasını, ölüden diri ve diriden ölü çıkmasını anlatır.⁸² Terim olarak ise hurûc, kıyamet günü ölülerin dirilerek kabirlerinden çıkmaları demektir.⁸³ Hurûc ile ilgili âyetlerde dünyada ölü toprağın su ile diriltilip yeşertilmesi anlatıldıktan sonra, *وَكَذَٰلِكَ نُخْرِجُونَ* “İşte sizler de böyle çıkarılacaksınız!”⁸⁴ denilmektedir. Birçok müfessir, bu âyetleri, ölü toprağın su ile dirilmesi gibi ölülerin kıyamet günü topraktan (kabir) tekrar çıkartılacağı şeklinde yorumlamaktadır.⁸⁵ Râzî, “Ölüden diri çıkarır.” âyetini insanın ölümüyle bedenın çürüdüğünü, nefis-i nâtıkasının ise bâkî kaldığını söylese de yeniden dirilişin toprağın canlanmasına benzeten âyet grubu hakkında net olarak ruhların bedenlere girdiğinden bahsetmemektedir.⁸⁶ Bu grup âyetlerden biriyle ilgili olarak farklı bir yaklaşımda bulunan İbn Kesir, ikinci dirilişi iki hadis rivâyetini delil göstererek ruhların bedenlere gelip girmesi olarak anlatmaktadır.⁸⁷ Ebû Hayyân ve Şevkânî de buna benzer bir açıklama yapmaktadır.⁸⁸ Müfessirlerin çoğunluğuyusa, iade ile ilgili kavramların açıklanması sırasında verilen dip notlarda görüldüğü üzere, kabirlerden çıkışı anlatan âyetlerin yorumunda ölmeyen ruhun bedene iade edilmesinden bahsetmemektedir.⁸⁹

“Orada yaşar, orada ölür ve oradan çıkartılırsınız.”⁹⁰ âyetinden ilk ve ikinci yaratılışın yeryüzü toprağından olacağı anlaşılmaktadır. Birçok müfessir, ilk ve ikinci yaratılışın topraktan

⁸⁰ İskender Şahin, *Semantik Analizler Işığında Kur'an'da Diriliş Gerçeği*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2013), 115-116, 131.

⁸¹ el-Ahkâf 46/33.

⁸² Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, “hrc”, 6/246; Ebû'l-Kâsım er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, “hrc” (b.y.: Mevki' Ya'sub), t.s.), 1/145. Ayrıca bk. Şahin, *Kur'an'da Diriliş Gerçeği*, 179-180. Ayetler için bk. el-En'âm 6/95; Rûm 30/19.

⁸³ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, “hrc”, 2/414; İbn Sîde, *el-Muhkem*, “hrc”, 3/436; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “hrc”, 2/249.

⁸⁴ er-Rûm 30/19; ez-Zuhuf 43/11. Ayrıca bk. er-Rûm 30/25, 50.

⁸⁵ İbn Abbâs, *Tenvîrü'l-mikbâs*, 1/500; Mukâtil, *Tefsîr*, 3/168; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/547, 12/493, 20/85, 90; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/259, 263, 9/152; Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, 5/250. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/206; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. İbn Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâs, 2002), 8/297; Neseî, *Tefsîrü'n-Neseî*, 4/77; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 6/311; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/266, 8/381, 384; Ebüssuûd, *İrşâd*, 7/65, 8/15; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 24/126.

⁸⁶ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 1/3175-3176, 3587, 3604.

⁸⁷ ثم يأمر الله إسرأفيل أن ينفخ نفخة البعث، فينفخ نفخة البعث، فتخرج الأرواح كأنها النحل قد ملأت ما بين السماء والأرض، فيقول [الله] “ (2) وعزتي وجلالي، ليرجعن كل روح إلى جسده، فتدخل الأرواح في الأرض إلى الأجساد عن ابن عباس أنه “ قال: يختصم الناس يوم القيامة، حتى تختصم الروح مع الجسد، فتقول الروح للجسد: أنت فعلت. وأنت سولت. قال: يختصم الناس يوم القيامة، حتى تختصم الروح مع الجسد، فتقول الروح للجسد: أنت فعلت. وأنت سولت. (İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 3/284, 6/217, 7/444, 8/333) Ruh ile bedenın kıyamet günü konuşmasını anlatan bir rivâyet için bk. “ قال: يختصم الناس يوم القيامة، حتى تختصم الروح مع الجسد، فتقول الروح للجسد: أنت فعلت. وأنت سولت. (İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 7/98)

⁸⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 9/308; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/114.

⁸⁹ Örnek olarak bk. İbn Abbas, *Tenvîrü'l-mikbâs*, 1/346, 2/2; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/40, 4/381, 392; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/345; Kurtubî, *el-Câmi'*, 16/65, 7/188; Neseî, *Tefsîrü'n-Neseî*, 4/267; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 6/54; Muhammed el-Emîn b. Muhammed eş-Şinkîti, *Edvâ'ü'l-beyân fi izâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, (b.y. t.s.), 23/23-24; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 235.

⁹⁰ el-A'râf 7/25.

olacağını gösteren bu âyeti, *“Sizi topraktan yarattık, ardından oraya döndüreceğiz, sonra da tekrar oradan çıkaracağız.”*⁹¹ âyetiyle açıklayarak aynı noktayı pekiştirmektedirler.⁹² Bazı âlimler, bu âyetin, *“Sizi ilk defa nasıl yarattıysa sizler yine öyle döndürüleceksiniz.”*⁹³ âyetini açıkladığını belirtmekte ve yeniden diriliş olayında insanın neyden/neye yaratılacağını soranlara ilk yaratılışın ayısının (*misil*) örnek verildiğini söylemektedirler.⁹⁴

Haşir/حشر, sözlükte toplanmak, haşredip (toplayıp) sevk etmek, diriltip bir araya getirmek, bulunulan yerden zorla çıkarıp bir yerde toplamak gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁵ Haşrin dirilme sonrasını ifade ettiğini söyleyenler⁹⁶ olmuşsa da *yevmü'l haşr* kalıbının, *yevmü'l ba's*, *yevmü'l-kıyâme* ve *meâd* anlamında kullanılması,⁹⁷ haşrin ilk aşamasının dirilmek, ikinci aşamasının toplanmak anlamını içerdiğini göstermektedir. Yeryüzünün yarılarak insanların kabirlerinden hızlıca çıkmaları ve mahşer yerinde toplanmak üzere koşmalarını anlatan âyetler⁹⁸ de bu ilişkiyi göstermektedir. Haşir kelimesinin, “kıyamet günü insanların dirilti olarak huzurda toplandıkları yer.”⁹⁹ şeklinde terim anlamıyla tanımlanma sebebinin de bu ilişki olduğu söylenebilir. Haşir olayında da insanın diriltilmesi ruh-beden ikiliği şeklinde değil, bir bütün olarak anlatılmaktadır.¹⁰⁰

Neşir, halk-ı cedîd, ba'sera ve *misil*¹⁰¹ âyetleri de tefsirlerde genellikle insanın ölüp çürümesinden sonra yeniden yaratılması anlamında kullanılmaktadır.¹⁰² Ancak Râzî, nüşûr hakkında, ruhun bedenle ilk defa ilişki kurması (*taalluk*) gibi ikinci defa da ilişki kuracağı yorumunu yapar.¹⁰³ Fakat bu olay, âyetlerde ruhun bedene iadesi şeklinde değil, bedenün dünyada olduğu gibi canlı olarak yaratılması biçiminde anlatılır.

⁹¹ Tâhâ 20/55.

⁹² Sa'lebî, *el-Keşf*, 4/228; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 14/21; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 5/29; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 3/399, 5/299; Ebussuûd, *İrşâd*, 3/222; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/223; Muhammed Reşî Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, nşr. el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme (Mısır: Dârü'l-Menâr, 1990), 8/313.

⁹³ el-A'râf 7/29.

⁹⁴ “سألوا مما يعودون إذا بعثوا” Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/402. Kurtubî, *el-Câmi'*, 16/65, 7/188, 14/19.

⁹⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, “hşr”, 3/92; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, “hşr”, 1/494-495; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “hşr”, 4/190.

⁹⁶ Toprak “Haşir”, 16/416-417.

⁹⁷ Halîl b. Ahmed, “hşr”, *Kitâbü'l-'ayn*, 3/92.

⁹⁸ *Kâf* 50/44; *el-Kamer* 54/7-8.

⁹⁹ Toprak, “Haşir”, 16/416-417; İsfahânî, *el-Müfredât*, “hşr”, 1/119.

¹⁰⁰ Bk. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 235; Yavuz, *Kur'an'a Göre İnsan Hayatı*, 103.

¹⁰¹ *Neşir*: el-Bakara 2/259; el-Enbiyâ 21/21; el-Furkân 25/3, 40; er-Rûm 30/20; el-Fâtır 35/9; ed-Duhân 44/35; el-Mülk 67/15; el-Kamer 54/7. *Halk-ı cedîd*: Kâf, 50 / 15. Ayrıca bk. er-Ra'd 13/5; el-İsrâ 17/49, 98, 99; es-Secde 32/10; es-Sebe 34/7; Yâsîn 36/81; es-Sâffât 37/11; el-Mü'min, 40/57; Kâf 50/15. *Ba'sera*: el-İnfîtâr 82/4; el-Âdiyât 100/10. *Misil*: el-İsrâ 17/49, 51, 98, 99.

¹⁰² İbn Abbas, *Tenvîrü'l-mikbâs*, 1/454, 2/98; Tâbî Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*. thk. Abdurrahman Tâhir, (Beyrut: el-Menşürâtü'l-İlmiyye, t.s.), *Tefsîr*, 2/610; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/463, 22/341; Semerkandî, *Bahrü'l-Ulûm*, 3/318; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 26/178. Şahin, *Kur'an'da Diriliş Gerçeği*, 179. *Red, rücu', iyâb, masîr ve inkilâp* kavramları da yeniden yaratılıp İlahî huzura dönmeyi insan bütünlüğünü unsurlara ayırmaksızın anlatmaktadır. Bk. el-Cumâ 62/8; el-Mü'minûn 23/115; el-Gâşiye 88/25; Kâf 50/43; el-A'râf 7/125.

¹⁰³ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 1/2327.

SONUÇ

Yeniden yaratılışın mâhiyeti, insanın varoluşsal mâhiyetiyle doğrudan alakalıdır. İslâm düşüncesinde insanın mâhiyetiyle alakalı ruh-beden ikiliği (düalizm) ve akıl-kalp dahil salt beden bütünlüğü şeklinde iki görüş bulunmaktadır. Tefsirlerdeyse bu konudaki genel görüş, insanın ruh-beden şeklinde ikili bir yapı arz ettiği şeklindedir. Ruh-beden ikiliğini savunanlara göre insan vefat edince beden ölmekte; fakat ruh ölmemektedir. İnsanın yapısı, iki unsurlu olarak (ruh-beden) tanımlanınca doğal olarak bu görüştekilerin yeniden dirilişi ruhun bedene iadesi şeklinde tanımlamaları gerekmektedir.

Bu makalede yeniden yaratılıştaki iadenin mâhiyetine dair yapılan incelemeyle görülmektedir ki tefsirlerin az bir kısmı, bazı âyetlerde geçen iade olayını ölmeyen ruhun gelip bedene girmesi olarak anlatmaktadır. İlginçtir ki, iki yapılu insan görüşüne sahip çoğunluk, yeniden diriliş âyetlerini topraktan yaratılışla izah etmekte ve ruhun bedene iadesine değinmemektedir. Oysaki insanın mâhiyetini iki unsurlu kabul edenlerin tamamının, tezleri gereği, diriliş âyetlerini açıklarken ölüm anında çıkıp da bir âlemde bekleyen ruhun, tekrar dirilişte gelip bedene girmesinden bahsetmeleri tutarlı olurdu. Madem ölüm iki unsurlu gerçekleşmekte, o zaman yeniden diriliş de ilgili âyetler izah edilirken iki unsurlu olarak gerçekleşmeliydi. Fakat tefsirlerdeki konuyla ilgili anlatım genel olarak nu durumdan farklı gelişmiştir.

Kur'an'ın, insanın topraktan yaratıldığını, bir süre yaşayıp toprağa döneceğini ve tekrar oradan diriltiip çıkartılacağını ortaya koyduğu görülmektedir. Bu süreç yaşanırken Kur'an'da Âdemoğullarıyla ilgili olarak *insan, beşer, nefis, onlar, siz* gibi lafızlar kullanılmaktadır. İnsanın yeniden yaratılma gerçekliğini kıyamet günü *ol* emriyle yaşayacağını belirtirken *iade, ba's, ihyâ ve hurûc* gibi pek çok kavram kullanılmaktadır. Böyle bir durum, insanın aklı-kalbi dâhil tüm vücuduyla bir bütün oluşturduğu, ölürken canlılığının kaybolmasıyla bu bütünlüğün bozulduğu ve yeniden dirilişte de insanın tekrar yaratılarak vücut bütünlüğüne kavuştuğu şeklinde anlaşılmaktadır. Kur'an'da ölmeyen ruhun bedene gönderilerek yeniden dirilişin sağlanması gibi bir olayın anlatılmaması da bu durumu pekiştirmektedir. Bu konuda dikkat çeken bir başka önemli noktanın şu olduğu söylenebilir: Kur'an'ın bahsettiği *iade*, ilgili tüm âyetlerde insanın yaratılışının tekrarı/yenilenmesi anlamına gelirken; iki unsurlu insan görüşünü savunan bazılarının argümanında yeniden yaratılıştaki bu iade, ruhun bedene dönmesi olarak şekillenmiştir. Böyle düşünenler de bedenini tekrar topraktan yaratılacağını söylemekte, fakat bu bedene ölmeyen ruhun gelip gireceğini belirtmektedirler. Dolayısıyla da böyle bir durum, iki iadenin mâhiyeti arasındaki makasın açıklığını göstermektedir.

Yeniden dirilişin mâhiyeti konusunda Kur'an'a en uygun düşen görüşün, yeniden yaratılışın akıl-kalp dâhil salt bedenle gerçekleşeceğini savunanlarınki olduğu söylenebilir. Öte yandan, ölüm olayında ruh-beden ikiliğini savunmasına rağmen yeniden diriliş âyetlerini topraktan

dirilme olarak anlatarak, ölmeyen ruhun bedene dönmesinden bahsetmeyenlerin görüşlerinin de bu konuda Kur'an doğrultusunda şekillendiğini belirtmek gerekmektedir.

Felsefecilerin salt ruhsal dirilme tezleriye Kur'an'ın yeniden dirilişteki organların tekrar yaratılmasına ilişkin detaylı bilgilerine uymamaktadır. Dolayısıyla bu görüş, iadenin mâhiyetine de uygun düşmemiş olmaktadır. Çünkü salt ruhsal diriliş görüşünde dirilen bir varlığın olmadığı, bilakis ölmeyip de bir âlemde bekleyen ruhun doğrudan mahşer yerine gelmesi gibi bir olay anlatılmış olmaktadır. Oysaki Kur'an'da ölmüş insanın -ilk defada olduğu gibi- yeniden topraktan yaratılması anlatılmaktadır. Yeniden dirilişteki iadenin mâhiyetinin de bu şekilde gerçekleşeceği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1994.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd el-. *Rûhu'l-me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'i'l-Meşânî*. 30 Cilt. b.y.: Dârü'l-Fikr. Beyrut, 1983.
- Bulut, Zübeyr. "Tusi'nin Filozof ve Kelâmcı Olarak Savunduğu İki Farklı Haşır Anlayışı". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15/2, (2017), 282-302.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *el-Bahrü'l-Muhît*. thk. Sıdkî Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2003.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdü'l-'Aklı's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-türâs. t.s.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-. *el-Lüma' fi'r-Red alâ Ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. Kahire: t.s., 1955.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-. *Tehzîbü'l-Lüga*. b.y.: Mevkiü'l-Verrâk, t.s. <http://www.alwarraq.com>
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınevi, 1987.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî İbrahim. 8 Cilt. b.y.: Dârü Mektebeti'l-Hilâl, t.s.
- İbn Abbas, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdulmuttalib. *Tenvîrü'l-Mikbâs min Tefsir-i İbn Abbas*. b.y.: Mevki-ı't-Tefâsir, t.s. <http://www.altafsir.com>
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed, 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1998.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Esat Muhammed. 10 Cilt. Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, t.s.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü Sahnûn, 1997.
- İbn Kayyım el-Cevziyye. *Kitâbu'r-Ruh*. çev. Şaban Haklı. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed. 8 Cilt. b.y.: ed-Dârü't-Tayyibe, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Mısır: Dârü'l-Âfâki'l-'Arâbîyye, 2002.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-Muhîti'l-A'zam*. thk. Abdulhamîd. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan b. İsmail. *el-Muhassas*. thk. Halîl İbrahîm. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 1996.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım er-Râgıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. b.y.: Mevki' Ya'sub, t.s.
- Kaya, Mahmut. *Felsefe ve Ölüm Ötesi*. İstanbul: Klasik, 2013.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-Ahikâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyin limâ Tezammenehû mine's-Sünneti ve Âyi'l-furkân*. thk. Ahmet Berdûnî. 20 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1964.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr el-. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-. *en-Nüket ve'l-'Uyûn*. thk. Seyyid b. Abdulkasûd. 6 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.
- Mücâhid, Tâbiî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Abdurrahman Tâhir. 2 Cilt. Beyrut: el-Menşûrâtü'l-İlmiyye, t.s.
- Mukâtil, Ebü'l-Hasan b. Beşir b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: el-Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1988.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh en-. *Tefsîrû'n-Nesefî*. thk. Mervân Muhammed. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2005.
- Özervarlı, M. Sait. "Mebde ve Meâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/211-212. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer er-. *et-Tefsîr'ül-Kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr. 4. Basım, 1981.
- Reşit Rızâ, Muhammed. *Tefsîrû'l-Menâr*. nşr. el-Hey'etü'l-Mısıryye el-Amme. 12 Cilt. Mısır: Dârü'l-Menâr, 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshak en-Nîsâbü'rî es-. *el-Keşf ve'l Beyân*. thk. İbn Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 2002.
- Sem'ânî, Ebû Muzaffer. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. thk. Yâsir, Dârü'l-vatan. Riyad: 1418/1997.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nâsir b. Muhammed es-. *Bahrü'l-Ulûm*. thk. Mahmûd Mataracı. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr. 2. Basım, t.s.
- Suyûtî, Celâleddin - Mahallî, Celâleddin es-. *Tefsîrû'l-Celâleyn*. Kahire: Dârü'l-hadîs, 1998.
- Şahin, İskender. *Semantik Analizler Işığında Kur'an'da Diriliş Gerçeği*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2013.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-Kadîr*. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1994.
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed eş-. *Advâü'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*, b.y.: t.s.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000. www.qurancomplex.com
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali el-Fârukî et-. *Keşşâfü İştilâhâti'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*. b.y.: t.s.
- Toprak, Süleyman. "Haşır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yar, Erkan. *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Yavuz, Ömer Faruk. "Kur'an'a Göre İnsan Hayatı". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -. 10/29 (Güz 2006), 89-110.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ba's". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz el-Murtazâ ez-. *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Ķâmûs*. thk. Komisyon. 40 Cilt. b.y.: Dârü'l-Hidâye, t.s.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*. thk. Abdurrezzâk Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, t.s.

*****